



УДК 316.422(477)

Е.М. ЛІБАНОВА,
*академік НАН України, директор
Інституту демографії та соціальних
досліджень імені М.В.Птухи НАН України*

СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ

З теорії модернізації. Сучасна українська політична — меншою мірою — економічна риторика доволі широко застосовує термін «модернізація», що з'явився на початку 1950-х років для визначення процесу переходу від традиційного суспільства до модерного (сучасного). Однак сьогодні він набув дещо ширшого змісту — під модернізацією розуміють суму усіх прогресивних суспільних змін, що і забезпечують формування сучасного суспільства — комплексу соціальних, економічних, політичних, культурних, ментальних трансформацій, що відбуваються у країнах т.зв. європейської цивілізації¹ практично безперервно від XVI сторіччя. Сюди відносять процеси індустріалізації, урбанізації, бюрократизації, демократизації, поширення індивідуалізму і мотивації успіху, утвердження значущості освіти, науки та інтелектуальної діяльності в цілому, запровадження загальної освіти населення.

Цілком закономірно постає питання щодо характеристики традиційного і модерного суспільства² та відмінностей між ними.

Головна відмінність полягає в тому, що перше (traditional society) відтворює себе на базі традицій, тобто джерелом легітимації має активність минулого і традиційний досвід, а модерне (modern society) орієнтоване передовсім на інновації. Перевага традицій над інноваціями, своєю чергою, обумовлює відсутність запиту на численну сукупність суб'єктів творчої діяльності, креативну особистість, здатну виробляти нове (нові ідеї, нові знання, нові послуги, нові товари). Цей запит виникає саме в модерних суспільствах.

Другою за значенням рисою є поширеність в суспільній свідомості релігійного (міфологічного) обґрунтування і виправдання традицій. І саме цим блокуються можливості швидких перетворень, а модернізаційні спроби часто не завершуються або не мають успіху.

Оскільки вся структура свідомості традиційних суспільств, їх культури та влади (переважно авторитарної) гарантує відтворення минулих форм, економічне життя їх на-

¹ Європа, Північна Америка, Австралія та Нова Зеландія.

² Обидва типи суспільств визначаються відповідно до стандартів середини XVI сторіччя і пізніших часів.

селення зазвичай обмежується задоволенням поточних потреб. Занизький рівень життя в поєднанні із домінантами суспільної свідомості обумовлюють критичне ставлення до підприємництва, відкладання частини споживання на майбутнє (шляхом страхування або прямого накопичення).

І водночас в духовному сенсі, на відміну від модерних суспільств, традиційні не живуть сьогоденням – там напрацьовуються довготривалі змістовні доктрини. Отже, модерне і традиційне суспільства за своєю сутністю є протилежними одне одному (табл. 1)

Таблиця 1

Основні відмінності традиційного і модерного суспільств

Традиційне суспільство	Модерне суспільство
База відтворення – традиції та досвід	База відтворення – інновації
Колективізм	Індивідуалізм
Авторитарна влада	Демократія
Домінування поточних потреб	Поширеність відкладеного попиту
Доіндустріальне	Індустріальне і постіндустріальне
Первинні сильні соціальні зв'язки (групи)	Вторинні слабкі соціальні зв'язки (інститути)
Недовіра до інших (людей, ідей тощо)	Толерантність

Джерело: складено автором

Наведені відмінності, безперечно, не є вичерпним їх переліком, але саме вони визначають умови успішності модернізації і великою мірою – її основні завдання.

Форми модернізації. Модернізація, що передбачає *кардинальні* зміни чи не всіх інститутів, систем і структур суспільства, за своєю суттю є революційним процесом. Водночас зміни однієї складової суспільного розвитку спричиняють трансформації й інших складових, призводять врешті-решт до цілісних системних зрушень. Зазвичай виокремлюються принаймні 3 форми модернізації.

1. *Первинна* або ендегенна модернізація – теоретична конструкція, що охоплює різноманітні соціокультурні зрушення під час індустріалізації і формування капіталізму в окремих країнах Європи та Америки; її пов'язують із руйнацією минулих, передусім спадкових традицій і традиційного укладу життя, виголошенням і реалізацією рівних громадянських та інших прав, становленням демократії. Ідеологія первинної модернізації спирається на те, що індустріалізація та розвиток капіталізму своєю передумовою має індивідуальну свободу і автономію людини, розширення сфери її прав. По суті, це впливає з принципу індивідуалізму, сформульованого ще французькими просвітителями, зокрема Ж.А.Кондорсе [1]. Вважається, що первинна модернізація притаманна розвиненим суспільствам, які самостійно пройшли цей шлях.

2. *Вторинна* або наздоганяюча модернізація охоплює соціокультурні зміни, що відбуваються у країнах менш розвинених, які запізнилися із цими трансформаціями, але здійснюють їх за наявності відповідних взірців соціальної організації і культури, використовуючи досвід розвинутих країн.

3. Модернізація посткомуністичних країн, що має свої яскраві особливості, пов'язані із «осучасненням» економік, які знаходяться на середньому рівні індустріального розвитку, достатньо урбанізовані, з доволі високим рівнем освіти населення, з розгалуженою системою соціального захисту тощо.

Але різноманіття форм і методів модернізації, ініціаторів її проведення тощо не переключує її на загальний перманентний характеру.

Особливості сучасного періоду. Сьогодні світ зіткнувся із повним вичерпанням можливостей подальшого розвитку шляхом накопичення матеріальних благ — якби всі країни вийшли на сучасний рівень споживання США, ресурсів вистачило б лише на кілька років. Тому світова спільнота змушена вже незабаром переглянути свої уявлення про прогрес і його форми. Потрібні нові зміни — ментальні, політичні, економічні, поведінкові. Складовими цього процесу є модернізація економіки, модернізація держави та модернізація суспільних відносин, а поєднання і взаємодія всіх 3-х суб'єктів обумовлює теоретичну неможливість впливу на будь-яку одну складову без адекватних дій в інших сферах. Але слід мати на увазі, що саме необхідність модернізації суспільних відносин і держави викликає доволі сильний спротив суспільства, оскільки безпосередньо зачіпає інтереси численних верств. До того ж певна частина населення, прагнучи кращого (головним чином, в економічному сенсі) життя, водночас абсолютно не бажає змін. Проте модернізація конче потрібна практично кожній країні, її необхідність визначається постійними змінами сучасного світу, новими викликами, що з'являються повсякчасно, і на які потрібно швидко відповідати. Підштовхує до цього і глобалізація, наслідками якої є формування принципово нового явища — глобальної, загальносвітової конкуренції, преференції в якій мають переважно країни, де здійснено перехід до інноваційної економіки.

Нагальною необхідністю є гармонізація суспільних відносин, зокрема ставлення суспільства до природи та ресурсів. Необхідне відновлення в системі цінностей трудової етики, бережливості, заощадливості, раціональної поведінки як важливих складових формування успішних громадян і суспільств. Окремою проблемою є зниження нерівності, подолання соціального відторгнення і маргіналізації.

У практичній площині це означає відповідність т.зв. Копенгагенським критеріям членства в ЄС:

- стабільність інститутів, що гарантують демократію, права людини, верховенство законів і захист меншості;
- ринкова економіка, здатна конкурувати в межах ЄС;
- прийняття правил, стандартів і політики, що становлять основу законодавства ЄС, та наявність юридичних і адміністративних структур, які сприяють прийняттю та запровадженню європейського права.

Таким чином, модернізація українського суспільства є невід'ємною складовою, необхідною передумовою інтеграції країни в ЄС. Але конче потрібно з'ясувати, якими резервами, не стільки сьогоденними, скільки перспективними, визначеними в контексті можливостей зростання володіє Україна, на який напрям модернізації варто орієнтуватися (табл. 2).

Першим і найбільш важливим фактором розвитку в ХХІ столітті є робоча сила, саме її кількісні та якісні параметри значною мірою впливають на інвестиційні можливості, тобто на роль фінансового капіталу. Власне, фінансові ресурси взагалі можуть і не належати самій країні — глобалізація створює умови залучення капіталів із міжнародних, а не тільки власних ринків. Україна демонструє високий попит на інвестиції для модернізації своєї економіки і має власні інвестиційні ресурси. Однак, не маючи перспектив збільшення сукупної пропозиції робочої сили і нарощування трудового потенціалу³, ми не можемо розраховувати на успіх, ідучи шляхом азійських або латиноамериканських

³ Демографічні перспективи України є вкрай невтішними: на фоні подальшого скорочення загальної чисельності населення очікується випереджаюче зменшення його працездатної частини.

країн, – за будь-яких умов ведення бізнесу успіх в Україні матимуть лише інвестиційні проекти, що забезпечують високу продуктивність праці. Відсутність природних ресурсів істотно посилює значення цього обмеження, особливо з огляду на активне державне (точніше, бюрократичне) втручання в економіку. В сукупності все це спричиняє низьку ділову активність, орієнтацію бізнесу майже виключно на короткотривалі не ризиковані проекти.

*Таблиця 2***Фактори розвитку і конкурентні переваги окремих країн*, за методикою Є.Ясіна**

	Країни європейської цивілізації	Країни Південної Азії	Бразилія, Індія, КНР	Нафтодобувні країни Близького Сходу	Росія	Україна
Робоча сила	-	+	+	+	-	-
Природні ресурси	-	-	-	+	+	-
Інфраструктура	+	+	-	v	v	v
Фінансовий капітал	+	+	+	+	v	v
Інституції	+	v	v	-	v	v
Культура та освіта	+	v	v	-	+	+

*« + » – конкурентні переваги; « - » – конкурентні обмеження; « v » – конкурентна рівновага (відсутність і переваг, і обмежень)

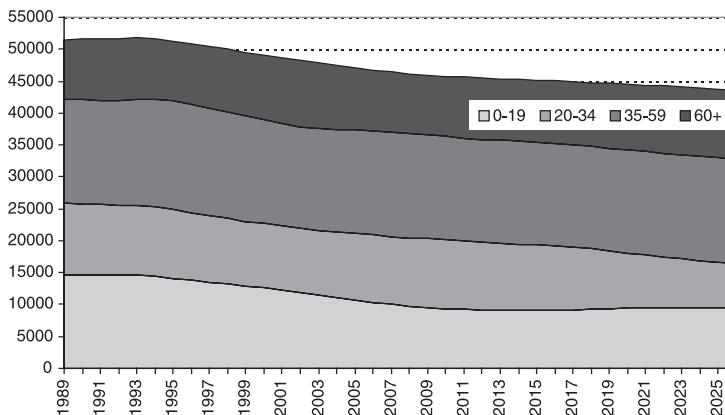
Українська інфраструктура, яка перебуває у стані занепаду, саме завдяки цьому може в перспективі перетворитися на вагомий конкурентну перевагу, зокрема через те, що потенціал її наздоганяючої модернізації ще далеко не вичерпаний. Те саме повною мірою стосується і таких факторів, як інституції та культура – їх можна і потрібно змінювати; на відміну від економіки в цілому, ці фактори розвитку мають очевидний потенціал наздоганяючої модернізації.

Поки що і влада, і суспільство в цілому недостатньо усвідомлюють важливість ви-клику, обумовленого необхідністю вибору між різними моделями модернізації, з одного боку, та визначення специфіки дій у різних сферах суспільного буття – з другого. Зокрема, все ще зберігається ілюзія, що Україна може піти шляхом не Європи, а Китаю, зробивши акцент на активність держави. Але ми не маємо необхідного для цього обсягу дешевої робочої сили, відсутня і налаштованість населення на певні обмеження заради кращого майбутнього. Можна багато дискутувати щодо причин цього (розпад СРСР і крах ідеалів, на яких виховані численні покоління, переоцінювання рівня життя в економічно розвинених країнах, надмірне і в очах більшості несправедливе розшарування населення тощо), але важко заперечити явище в цілому. Слід також підкреслити, що навіть за відсутності достатнього інноваційного потенціалу (він залежить передусім від інституцій та культури, включаючи освіту населення), необхідно модернізувати суспільство саме через соціальні та політичні реформи, які змінюватимуть інституції, а потім і культуру в напрямі підвищення інноваційного потенціалу.

Соціальні передумови успішної модернізації. Успіх або невдача модернізації економіки визначається не тільки (радіше навіть не стільки) ефектом інноваційних процесів, наявністю необхідних інвестицій тощо, як адекватною реакцією соціо-гуманітарного середовища, здатністю і готовністю до трансформацій широких верств населення та

еліти. Аналізуючи минулі провали модернізації, О.Т.Богомолів слушно зазначає, що «... справа не тільки в нестачі коштів і відсутності у підприємств та працівників необхідної матеріальної зацікавленості. Не було створено сприятливі умови за межами економіки, яка невід’ємна від політики, державного устрою, духовного розвитку суспільства, панівної ідеології, стану суспільної свідомості, впливу на неї ЗМІ» [2]. А як свідчить світовий досвід, за відсутності адекватних громадських і державних зусиль ринки і бізнес, зокрема, вкрай погано розв’язують суспільно важливі завдання – підтримка усталеності навколишнього середовища, безпека країни, розвиток освіти і охорони здоров’я тощо [3].

Вирішальним чинником модернізації є подолання та заміна тих традиційних цінностей, що перешкоджають соціальним змінам і економічному розвитку, на цінності, що мотивують суб’єктів господарювання до інноваційної діяльності – розроблення, створення і поширення нових технологій, генерування нових організаційно-економічних механізмів. Цей процес відбувається паралельно із трансформацією соціальних зв’язків: із поступовим перенесенням акцентів із первинних на вторинні групи [4]⁴. Проте результати цілої низки сучасних досліджень свідчать про зміну типів співтовариств, яких шукають люди і які сприяють економічному добробуту, – соціальні структури, необхідні в традиційних суспільствах, у модерних, навпаки, часто перешкоджають успіху. Згуртованість суспільства означає також і перевагу колективного над індивідуальним, що дуже часто пригнічує економічний розвиток та інновації. Водночас ті структури громадянського суспільства, які забезпечували підтримку в традиційних суспільствах, зі зміною ситуації стають джерелом обмежень. Модерному суспільству притаманні більш різноманітні дружні контакти, індивідуалізація занять та послаблення зв’язків у межах співтовариства [5].



Джерело: Прогноз Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України

Рис. 1. Чисельність та віковий склад населення України, тис. осіб на початок року

⁴ Вперше виокремив первинні групи і вторинні інститути Ч.Х.Кулі. За його класифікацією, первинні групи (родина, сусідство, місцева громада, релігійні/конфесійні співтовариства) є основними формами соціальних відносин і характеризуються безпосередніми особистісними, неформальними зв’язками, близьким і сталим спілкуванням. Саме в межах цих груп відбувається соціалізація і формування особистості, засвоєння основних соціальних цінностей і етичних норм, зразків і форм діяльності. До вторинних інститутів Кулі відносить суспільні та державні інституції [4]

Економічний розвиток практично завжди супроводжується збільшенням попиту на робочу силу. І в цьому контексті демографічні обмеження зростання її пропозиції, які очікують на Україну принаймні в осяжній перспективі (рис. 1), є надзвичайно важливими. Чи не єдиною можливістю її вирішення є покращання якості робочої сили, зокрема через підвищення рівня освіти та поліпшення кваліфікаційного складу. Оцінюючи відповідність української освіти сучасним вимогам, слід підкреслити її надмірне спрямування виключно на засвоєння знань, незадовільну профорієнтаційну роботу серед молоді, відсутність практики набуття нових знань та навичок у зрілому віці. В результаті структура професійної підготовки української молоді – і за фахом, і за кваліфікаційними рівнями – не відповідає вимогам ринку праці; понад 40% населення (за окремими групами професій – до 70%) працюють не за отриманою в навчальному закладі професією; багато фахівців із вищою освітою, старших 45 років, спираються на давно застарілі знання, не маючи й гадки про сучасні світові і навіть вітчизняні розробки; практично не ведеться підготовка працівників, здатних створювати і впроваджувати інноваційні технології (підготовка кадрів із спеціальностей, що визначають нові технологічні уклади, не досягає навіть 0,6% щорічного випуску). Таким чином, існуюча система освіти не в змозі компенсувати ті масштаби кількісного зменшення пропозиції робочої сили через прискорене скорочення чисельності працездатного населення.

Найбільш суперечливою в контексті умов успішності є роль характеру влади. З одного боку, історія свідчить про неминучість трансформації влади від авторитарної до демократичної – всі без винятку модерні суспільства на межі II і III тисячоліть є демократичними. Але саме найбільш інтенсивні трансформації, зокрема економічні, в XX сторіччі відбувалися за умови дуже сильної, часто навіть авторитарної влади. Не говорячи вже про економічні досягнення Німеччини, Італії та Іспанії у передвоєнні часи, про дійсно видатні успіхи СРСР (принаймні до 1960-х років), можна згадати і США часів Рузвельта, і повоєнну Японію, і Німеччину часів Аденауера, і Чилі часів Піночета. Отже, після створення відповідного фундаменту, передусім економічного, авторитарна влада або демократизується, або змінюється примусово, але сам процес реформування практично завжди відбувається (принаймні досі) за наявності сильної і – головне – авторитетної влади.

Досягнення певних мінімальних стандартів добробуту (по заробітній платі, по доходах населення чи бодай по обсягу ВВП в розрахунку на одну особу) є необхідною передумовою успішних трансформацій – населення, якому не вистачає коштів на підтримання мінімально прийняттого стандарту споживання, не переймається проблемами якості інституцій та їхньої придатності до змін. За такий мінімум можна прийняти середній по країнах з високим розвитком людського потенціалу рівень ВВП в розрахунку на одну особу – 11,5 тис. дол. США за паритетом купівельної спроможності. В Україні цей показник становить лише 6,2 тис. (HDR 2011) – для порівняння навіть у Тунісі, країні що посідає останнє, 94-е, місце в цій групі країн – 7,3 тис. [6]. За таких умов розраховувати на сталу підтримку населенням довготривалих реформ доволі важко, орієнтуватися передусім необхідно на дії, що можуть дати ефект у достатньо короткій перспективі.

Поширеність відкладеного попиту, безперечно, значною мірою обумовлюється рівнем життя більшості населення – відкладати необхідне, справді, вкрай важко – значно частіше люди схильні відкладати надлишкове. Але не можна погодитися і з тим, що виключно матеріальні фактори визначають цей процес – даються взнаки і традиції, і здатність обмежувати поточні потреби, і характер домінуючих у суспільстві настанов (патерналістських чи відповідальних). Якщо більшість людей переконана в тому, що держава (виключно або переважно) несе відповідальність за їх добробут, поширити принципи страхування і перенесення частини споживання на майбутнє неможливо. І тут безпосередньо постає питання про суспільне розуміння категорії «соціальна відповідальність». Якщо в країнах

європейської цивілізації, з притаманним їм індивідуалізмом, значна частина (якщо не більшість) населення погоджується із переважно власною відповідальністю за свій вибір, а можливість вибору визнається одним з головним прав людини, то в Україні ситуація є чи не протилежною: у масовій свідомості укорінено тільки соціальну відповідальність держави; соціальну відповідальність бізнесу підмінено благодійністю, а соціальна відповідальність населення поширюється в кращому випадку на сферу поточних заробітків. Відповідно вкрай необхідною видається трансформація соціальної відповідальності держави у соціальну відповідальність суспільства.

Таблиця 3

Структура зайнятості за професійними групами, 2008 рік, %

	Естонія	Латвія	Литва	Польща	РФ	Румунія	Угорщина	Україна*	Чехія
Законодавці, вищі державні службовці, керівники	12,1	9,0	10,5	6,3	7,0	2,5	7,5	8,0	6,7
Професіонали	13,8	14,6	18,0	15,2	18,5	10,1	14,0	13,9	11,1
Фахівці	12,9	16,6	11,2	11,3	15,2	9,2	15,2	11,6	22,7
Технічні службовці	5,3	4,6	4,5	7,0	2,9	4,8	6,1	3,4	7,1
Робітники сфери обслуговування та торгівлі	12,7	12,3	12,1	11,7	13,8	10,1	15,9	14,6	11,6
Кваліфіковані робітники сільськогосподарства, риборозведення та рибальства	1,8	4,1	5,2	12,7	4,1	23,7	2,5	1,1	1,4
Кваліфіковані робітники з інструментом	16,8	15,1	19,0	16,9	14,8	16,3	18,4	11,7	18,7
Оператори та складальники устаткування і машин	14,2	9,9	10,2	10,6	12,5	12,0	12,1	11,7	13,5
Найпростіші професії	9,8	13,4	9,2	7,8	11,2	11,3	7,5	24,0	7,0

*2010 рік

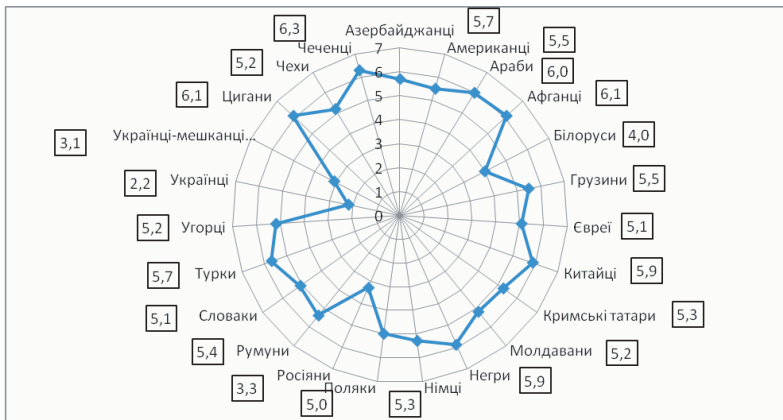
Джерело: Міжнародна організація праці (електронний ресурс) – Режим доступу: [http://www./laborstama.ilo.org/STP/guestma](http://www.laborstama.ilo.org/STP/guestma) Економічна активність населення України 2010: Стат.збірник/Державний комітет статистики України, 2011. – С. 77

Модернізація доіндустріальної економіки відбувається за кількома напрямками, при чому вимірювання цього процесу є дуже складним завданням. Сучасна статистика використовує для цього структуру виробництва або структуру інвестицій за т.зв. технологічними укладами, обсяги впровадження інновацій тощо. На жаль, всі без винятку показники віддзеркалюють вкрай низький рівень інноваційної та модернізаційної активності. Так, результати досліджень свідчать, що українська економіка знаходиться в межах III–IV технологічних укладів, V уклад, що успішно формувався в Україні до 1990 року, майже зруйнований, а 75% інвестицій спрямовується в III, тільки 20% – у II і лише 4,5% – у V технологічний уклади [7]. Лише 12,8% промислових підприємств у 2011 році впроваджували інновації, при чому тільки 20,6% впроваджених нових технологічних процесів є маловідходні або ресурсозберігаючі; частка реалізованої інноваційної продукції становить 3,8% її загального обсягу [8]. Великою мірою

така ситуація є наслідком незацікавленості роботодавців у довготривалому розвитку свого бізнесу в Україні, наявності доволі широких можливостей отримання прибутків без зміни характеру виробництва і дешевої робочої сили, пропозиція якої поки що задовольняє потреби економіки. В результаті в Україні частка зайнятих некваліфікованою працею (24,0%) вдвічі перевищує таку в РФ і втричі – в сусідніх колишніх соціалістичних країнах (табл. 3). Отже, можна говорити про панування в українському суспільстві неготовності роботодавців до модернізації виробництва.

Надзвичайно важливою рисою суспільної психології, запорукою успішності модернізаційних процесів є толерантність, тобто здатність сприймати інші, відмінні від власних ідеї, включаючи нові, іншу, відмінну від звичної, систему організації виробництва, незвичний спосіб життя в цілому. На жаль, з усіх індикаторів толерантності населення України вкрай небагато доступних і репрезентативних. Одним з таких є Індекс національної дистанційованості⁵, що відзеркалює здатність українців сприймати представників інших етносів, відмінних за психологією, способом життя, поведінкою тощо. За даними соціального моніторингу, населення України є недостатньо толерантним – сприймається спільне проживання лише з українцями (індекс – 2,2), росіянами (3,3) і українцями, які мешкають за кордоном (3,1). Відсторонення від представників усіх інших націй є достатньо високим (рис. 2), хоча, наприклад, чеченців, афганців, китайців в Україні настільки мало, що більшість українців їх навіть ніколи не бачили, а отже, їхнє неприйняття не є наслідком негативного спілкування, а привнесене ззовні.

Аналізуючи ставлення населення України до інших людей, а через це оцінюючи, хоча і непрямим шляхом, готовність до сприйняття іншої думки, іншої поведінки тощо, варто зазначити, що 75,2% переконані у спроможності більшості людей збрехати заради кар'єрного зростання, 69,0% – у спроможності більшості піти на нечесний вчинок заради вигоди, а 68,1% вважають, що майже кожна людина може збрехати, щоб уникнути неприємностей [9]. Отже, в цілому толерантність не є домінуючою рисою менталітету українського населення.



Джерело: Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг

Рис. 2. Індекс національної дистанційованості, 2010 рік, балів

⁵ Середній бал соціальної дистанції (за семибальною шкалою) до представників кожної національності.

Чи не головним завданням модернізації і водночас необхідною передумовою її успішності є сприйняття (в кращому випадку – підтримка) населенням пропонованих владою трансформацій. Та й світовий досвід не залишає сумнівів: успіх модернізації значною мірою визначається конструктивністю співпраці з робочою силою. Йдеться передусім про відповідальність працюючих, їх ставлення до роботи тощо. Великою мірою це пов'язано з рівнем оплати праці – злиденні заробітки, відсутність їх безпосереднього зв'язку з інтенсивністю та характером праці є непереборною перешкодою творчого ставлення працюючих до своїх обов'язків, унеможлиблюють креативність та інноваційність. Однак при цьому слід мати на увазі, що Україна за продуктивністю праці відстає від сусідніх країн значно більше, ніж за її оплатою (табл. 4).

Таблиця 4

Співвідношення України з референтними країнами за продуктивністю та оплатою праці, 2010 рік

Референтна країна	Співвідношення України з референтною країною за		Різниця в зарплаті із референтною країною, дол. США за ПКС
	продуктивністю праці, %	зарплатою, %	
Естонія	33,7	46,8	-715,8
Латвія	43,2	55,2	-511,3
Литва	35,8	52,8	-561,7
Польща	33,2	38,2	-1017,2
РФ	47,2	59,8	-423,6
Румунія	53,6	65,3	-333,9
Угорщина	32,3	39,2	-976,8
Чехія	29,2	34,6	-1188,8

Джерело: Розрахунки Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України за даними IMF Database, compiled from national and international, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2006/02/data/>

Таким чином, економічні можливості підвищення оплати праці – якщо ступені тінзації обсягів виробництва і заробітної плати є приблизно однаковими – доволі обмежені, і розраховувати на ефективність різкого підвищення зарплат в Україні не варто, а поступове підвищення бажаних у цьому сенсі результатів не дає.

Але не менш важливим є ставлення населення, не тільки працюючого, до самої модернізації – підґрунтям має стати високий рівень підготовленості (освітньої та інформаційної передусім) та забезпечення інституційної довіри. На жаль, в Україні домінує атмосфера невпевненості в дієздатності та ефективності нових соціальних інституцій, поширений правовий нігілізм, а отже, схильність до корупції, яка стала вкоріненою рисою не тільки в політичній та економічній еліті, а й у масовій свідомості.

Взагалі недовіра до владних структур і владних дій, як свідчать і теоретичні конструкції, і світова практика управління, часто є безпосереднім наслідком високого розшарування населення за доходами і доступом до базових соціальних послуг, за можливістю реалізації своїх прав та свобод. І в цьому контексті важко переоцінити ситуацію, що склалася в Україні. Надмірна, економічно необґрунтована диференціація населення за доходами, за доступом до базових соціальних послуг спричиняє не просто соціальне незадоволення, а

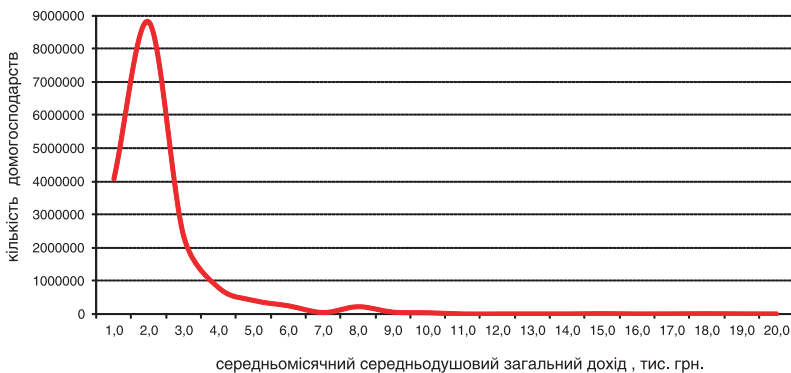
провокує руйнацію моральних цінностей, корупцію та криміналізацію суспільства, стає на заваді розвитку економіки й демократизації. Значні маси населення виявляються відторгнутими від суспільного життя, від можливостей реалізації своїх прав.



Джерело: Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг

Рис. 3. Рівень довіри українського населення різним суспільним структурам, 2010 рік, %

Україні притаманна надмірна диференціація населення за доходами (рис. 4). Побудована крива має дуже значний лівосторонній ексцес і величезну правосторонню асиметрію – доходи більшості населення сконцентровано близько дуже низького рівня, тоді як нечисельні групи мають практично необмежені доходи: лише 5,6% у 2010 році отримували понад 5 прожиткових мінімумів (4243 грн.).



Джерело: розрахунки Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств, яке проводить Державна служба статистики

Рис. 4. Розподіл населення України за доходами, 2010 рік

Але головною проблемою України є не стільки надмірна, скільки необґрунтована (несправедлива) нерівність. І це абсолютно адекватно відбивається в суспільній свідомості. Так, на думку українців чинники успіху в Україні та за кордоном – принципово різні. Зокрема, в Україні від особистості вимагається переважною мірою вміння обходити закон, а за кордоном – високий інтелект і гарна освіта. Неминучим наслідком такої впевненості є переконаність в несправедливому характері нерівності в Україні.

Таблиця 5

Оцінка українцями основних чинників успіху

	В Україні	У розвинутих країнах
Впливові родичі	51,1	12,9
Походження з родини з високим соціальним статусом	37,9	24,3
Заможні батьки	36,5	15,5
Здатність обходити закони	33,1	5,4
Високий інтелект, здібності	30,3	56,4
Гарна освіта	25,8	49,3
Вміння розпоряджатися грошима	14,4	23,9
Гарне здоров'я	27,6	23,1

Джерело: Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг

Надмірній соціальній диференціації, відторгненню і навіть маргіналізації окремих груп населення має стати на заваді держава, і в модерних суспільствах підтримка бідних, запобігання їх виштовхуванню на узбіччя суспільства, забезпечення всім рівних стартових можливостей є головним завданням державної соціальної політики, з чим доволі успішно справляються ефективні модерні держави. Українська ж держава – вже 20 років поспіль – переймається виключно фінансовими проблемами, пов'язаними із неможливістю виконання всього обсягу своїх соціальних зобов'язань. Проте, водночас система оподаткування є такою, що на відміну від економічно розвинених країн тягар податків значною мірою лягає на бідне населення. Зокрема в Україні заможні верстви населення платять значно меншу частку податків, а бідні – відповідно значно більшу, ніж у США, країні, модель економіки якої максимально відповідає ліберальним принципам (табл. 6).

Таблиця 6

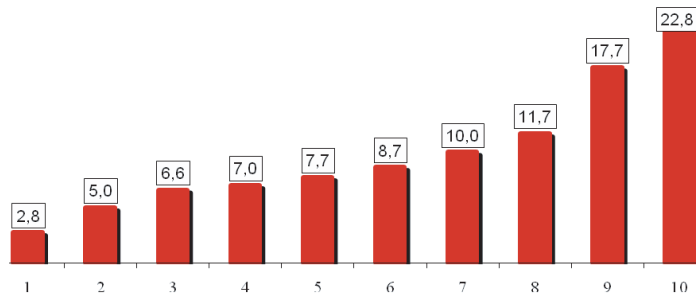
Порівняння податкового навантаження на різні за доходами групи населення США та України, % загальної суми податків

	США, 2009	Україна, 2010
Бідніші 50% платників податків	2,3	36,3
Заможніші 50% платників податків	97,8	63,7
Найзаможніші 10% платників податків	70,5	20,2
Найзаможніші 1% платників податків	36,7	4,4

Джерело: розрахунки Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України за даними Служби внутрішніх доходів США (електронний ресурс): IRS. – Режим доступу: <http://www.irs.gov/pub/irs-soi/09in01etr.xls> та Державної служби статистики України (електронний ресурс) – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Таким чином, розподіл обов'язків по сплаті податків з доходів в Україні є значно вигіднішим для заможних верств суспільства і значно обтяжливим для його біднішої частини, ніж це відбувається в США. Порівняння з країнами, наприклад, Північної Європи – ще більш вражаючі.

Важко назвати справедливою і діючу систему пільг (рис. 5). Якби навіть пільги розподілялись незалежно від доходів, але порівну, то кожна із визначених за рівнем доходів децильна група отримувала б 10% сукупної вартості пільг – а справедлива система, орієнтована головним чином на підтримку нужденних, повинна більше надавати т.зв. нижнім децилям, а менше – верхнім. В Україні ж ситуація є протилежною, і обумовлено це тим, що більшість чинних пільг мають характер привілеїв, а не є засобом соціального захисту.



Джерело: розрахунки Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України за даними Обстеження умов життя домогосподарств, яке проводить Державна служба статистики

Рис. 5. Розподіл сукупної вартості наданих пільг між децильними групами населення України, 2010 р., %

Масове незадоволення населення ситуацією, що склалася, передусім через надмірну і несправедливу в очах більшості нерівність, спричиняє дуже серйозні перешкоди підтримці населенням намагань влади модернізувати економіку. І кількісні параметри пропозиції робочої сили не є єдиною проблемою – не менш важливо і т.зв. якісні обмеження, пов'язані з освітою, свідомістю, ментальністю загалом.

Відповідно Україна, по-перше, не має часу на відміну, скажімо, від країн БІК⁶ або Близького Сходу, відкладати на майбутнє свою модернізацію. По-друге, за винятком окремих сегментів суспільства, ми не можемо орієнтуватися і на наздоганяючу модернізацію, хоча цей шлях і є значно простішим. Нарешті, по-третє, Україна змушена йти складним шляхом ендогенної модернізації, що потребує адекватних зрушень державного устрою та суспільної свідомості.

Інноваційний характер модерної економіки віддзеркалюється у високій швидкості технологічних змін і старіння знань, мінімум регламентацій, що тільки і дає змогу максимально використовувати творчий потенціал, креативність зайнятих. Отже, важлива – якщо не вирішальна – роль в успіху модернізації економіки належить робочій силі. Відповідно, брак робочої сили, неможливість нарощування трудового потенціалу стає принциповим конкурентним обмеженням економічного зростання в Україні (табл. 2).

Реформи не можуть бути вишикувані в чергу – через необхідність комплексних змін їх треба проводити одночасно у різних сферах суспільного буття, прагнучи забезпечення

⁶ Бразилія, Індія, Китай.

максимуму свобод (підприємництва, думки, слова тощо), конкуренції (в економіці, науці, освіті, соціальних послугах...), створення цілої індустрії інновацій.

Механізми модернізації економіки. Економічні процеси вже далеко вийшли за межі ринкових законів організації економіки. Зокрема, спостерігається невпинне зростання частки суспільних благ, виробництво, розподіл і споживання яких не регулюються (і теоретично не можуть регулюватися) суто ринковими механізмами. Посилюється – особливо стрімко в останні роки у рамках стратегій подолання кризи – вплив держави: часи ринкового фундаменталізму завершилися, і суспільство, органи державної влади доволі жорстко регулюють правила економічних відносин. Вже формуються і поступово впроваджуються в практику важелі іншого, неринкового характеру, що мають забезпечити розбудову нової, більш ефективної (не тільки з позицій прибутковості) економіки через її модернізацію. Необхідний для цього гуманітарний потенціал формують сучасні високі технології, а вирішальне значення для його реалізації належить політиці щодо прискореного формування бізнесу з успішним високотехнологічним виробництвом, здатним конкурувати як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Однак розвиток конкуренції не означає послаблення державних важелів регулювання економіки – навпаки, єдине, що об'єднує більшість стратегій подолання кризи, – це посилення ролі держави [10]⁷.

Говорячи про сенс і значення економічного зростання, слід зазначити його безпосередній зв'язок із підвищенням якості життя, зокрема зі зниженням бідності. Проте, хоча саме покращання економічної ситуації є ключовою детермінантою, функціонального зв'язку між цими процесами немає. Нерівномірне економічне зростання – радше нерівний розподіл його результатів між окремими верствами населення – може мати дестабілізуючий ефект і, в кінцевому підсумку, спричинити катастрофу. Новітня світова історія дає цьому достатньо прикладів.

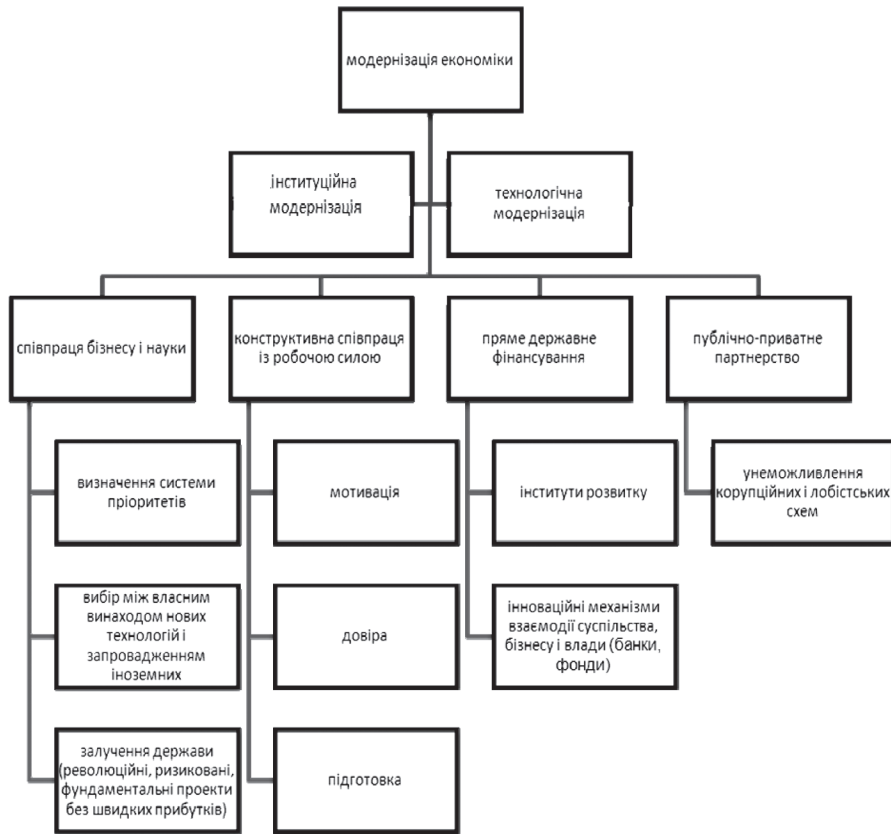
Зокрема, на фоні доволі значного економічного зростання України в 2000–2008 рр. нема ознак адекватного покращання якості життя: рівень бідності (за відносним критерієм) залишився практично незмінним (27,8% в 1999 році і 27,0% в 2008); середня тривалість життя зросла надто мало (на 0,96 року при її скороченні на 1,02 року для чоловіків), і за цим показником Україна посідає передостаннє місце в регіоні Європа та Центральна Азія; не поліпшилась доступність якісних медичних та освітніх послуг, індекс людського розвитку підвищився лише на 0,06 бала (з 0,669 до 0,716), і за цим показником Україна, за даними 2011 року, посідає 76 місце в світі [11].

Наведені дані свідчать лише про те, що економічне зростання саме по собі не гарантує покращання якості життя населення, подолання бідності і соціального відторгнення. Варто згадати Йозефа Шумпетера, який слушно розрізняв економічне зростання і економічний розвиток. Під першим він розумів збільшення виробництва і споживання тих самих товарів та послуг, тоді як економічний розвиток пов'язаний із появою чогось нового, раніше невідомого, тобто з інновацією [12]. Відповідно, економічні трансформації мають (принаймні в Україні) супроводжуватись максимальною економією ресурсів, упровадженням нових продуктів і технологій. При цьому винахід виключно нових технологій є значно більш ризикованим і потребує більше коштів, а необхідною передумовою запровадження іноземних технологій має стати їхнє доопрацювання згідно з внутрішніми вимогами. Україна, яка має високі технології в ядерній енергетиці, космічних програмах, літакобудуванні тощо, здатна не наздоганяти розвинуті країни, а реалізувати органічно властиву саме нам модель модернізації.

Пріоритети варто надавати проектам, які забезпечать відрив у відповідній сфері за критерієм здатності конкурувати на внутрішньому і зовнішньому ринках. Необхідною передумовою є упорядкування співпраці бізнесу і наукових установ. Мають формуватись інститути розвитку, що використовують інноваційні механізми взаємодії суспільства,

⁷ Детальніше про складові модернізації економіки та відповідні механізми див. [10].

влади, бізнесу через мережеву, кластерну, корпоративну моделі та публічно-приватне партнерство, альянси бізнес-співтовариств з органами влади на всіх рівнях (держава, регіон, муніципалітет).



Джерело: складено автором

Джерело: складено автором

Рис. 6. Організаційна схема модернізації економіки України

Надзвичайно важливою складовою інституційних модернізацій є запровадження в практику публічно-приватного партнерства, що є, власне, сучасною ідеологією розвитку економіки. Договір публічно-приватного партнерства — це контрактна угода між публічним (державним, муніципальним) і приватним секторами щодо виконання публічних зобов'язань (реалізації інфраструктурних проектів або надання публічних послуг), за якою наявні ресурси передають у спільне управління, а ризики реалізації проекту розподіляються на засадах знань партнерів. Проекти на засадах ППП здійснюються на різних рівнях (від міжнародного до муніципального) і в різних сферах діяльності (від надання послуг до науково-дослідницьких робіт і розвитку стратегічних галузей промисловості), але завжди є суспільно значущими. Найбільш поширене публічно-приватне партнерство в секторі комунальних послуг, з його низькими доходами і низькими (у розвинутих країнах) ризиках, диверсифікація яких і забезпечується взаємодією держави з приватним інвесто-

ром. За своєю сутністю саме публічно-приватне партнерство забезпечує трансформацію функцій держави від прямого оператора до організатора, регулятора і контролера.

Агресивне проведення структурних реформ потребує відповідних інститутів розвитку, спрямованих на технологічне оновлення базових виробництв, традиційних для спеціалізації і економіки України, та створення принципово нових.

В організаційному плані модернізація економіки – це сукупність політичних рішень щодо її інституційної обумовленості, з одного боку, та розроблення технологічних і інноваційних проєктів – з другого. Потрібні час і фахівці, здатні проводити дослідження, та експертиза очікуваних результатів. Саме якісна експертиза здатна убезпечити від прийняття рішень під тиском лобістів, які успішно відстоюють інтереси відповідних бізнес-структур. Особливо важливою видається організація такої діяльності щодо національних та інфраструктурних проєктів, започаткованих в Україні.

Подолання соціальних перешкод модернізації економіки України. Для забезпечення підтримки населенням процесів модернізації, зокрема і соціальної сфери, видається нагальною необхідною створення цілісної внутрішньо несуперечливої системи державних соціальних гарантій та її функціональних обов'язків. Першочергово увагу щодо модернізації суспільства необхідно приділяти програмам залучення та інтеграції знедолених груп населення. Держава, економічна, політична і наукова еліти мають готувати суспільство до необхідних змін, досягати розуміння, позитивного сприйняття і підтримки реформ, а не створювати перешкоди на користь окремих груп.

Нагальною є необхідність зниження надмірної нерівності, подолання бідності, запобігання соціальному відторгненню та маргіналізації.

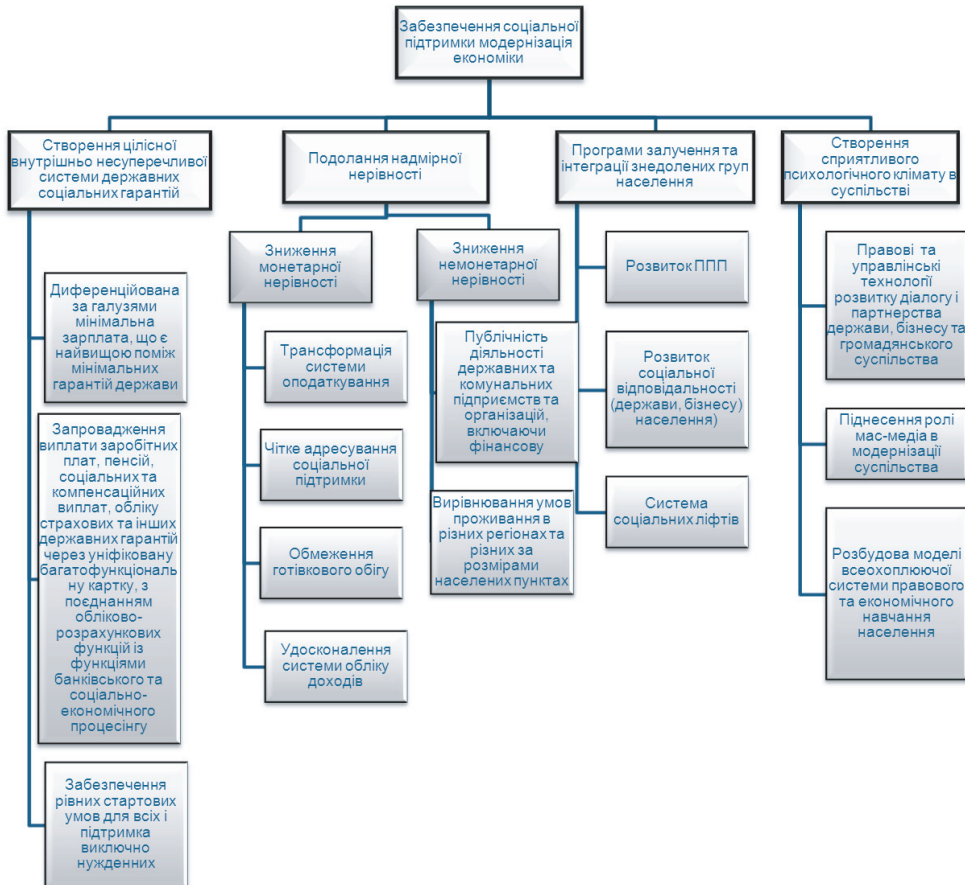
Найпростішим, достатньо ефективним і дешевим шляхом зменшення нерівності за доходами видається відновлення (з дуже помірними кроками підвищення ставок) реально прогресивної шкали оподаткування доходів населення. Необхідно запровадити прогресивну шкалу оподаткування доходів населення з 4–5 ставками за мінімальної різниці між ними, запровадити податок на нерухомість. Перейти від системи сплати податків за місцем роботи до сплати податків з населення за місцем проживання. Нарешті необхідним видається встановлення обґрунтованого розміру неоподаткованого мінімуму доходів та податкової соціальної пільги.

Посилення адресності соціальної підтримки населення безпосередньо пов'язане із вдосконаленням системи обліку доходів. Своєю чергою це передбачає запровадження оцінки рівня доходів за витратами упродовж поточного періоду та непрямой оцінки доходів для визначення права на державну соціальну підтримку.

Зниження масштабів немонетарної бідності пов'язане із розширенням доступності для всіх верств населення базових соціальних послуг. Нерівність цього доволі специфічного виду включає обмеження доступу не тільки до медичних та освітніх послуг (що традиційно аналізується у даному контексті), а й до комфортного житла, засобів комунікації, до фінансових ресурсів, виробничих фондів тощо. Мешканці великих міст, передусім т.зв. міст-мільйонників, мають різний доступ до усіх цих благ, що власне і створюють середовище проживання. Відповідно необхідно сформувати цілісну систему заходів, спрямованих на вирішення проблеми немонетарної нерівності в суспільстві.

Найбільш очевидною і водночас болючою проблемою в суспільстві є житлова. Відповідно нагальною необхідністю видається зниження до економічно обґрунтованого рівня ставок масового іпотечного кредитування. Водночас викликає великі сумніви коректність самої постановки проблеми забезпечення всього населення України власним житлом – такої практики немає ніде в світі, а щодо молоді вона виглядає взагалі помилковою, оскільки неминуче створюватиме бар'єри просторовій мобільності. Натомість значно ефективнішим підходом є масова побудова муніципального житла для наступної здачі його в оренду. Зокрема ефективним інструментом може стати публічно-приватне партнерство.

Але водночас нагальною необхідністю є створення ефективного механізму захисту прав орендарів житла. Враховуючи неминучість (і доцільність!) максимального стимулювання мобільності населення, зокрема його трудоактивної частини, слід визнати перспективним розвиток соціального житла (з мінімальними вигодами і мінімальною площею), яке можна використовувати як тимчасове житло для залучених з інших регіонів працівників.



Джерело: складено автором

Рис. 7. Організаційна схема забезпечення соціальної підтримки модернізації економіки України

Важливе місце у подоланні соціальних перешкод на шляху модернізації економіки України належить розширенню практики публічно-приватного партнерства та активізації соціальної відповідальності бізнесу, зокрема шляхом вироблення чітких організаційних умов, правил та фінансових механізмів ППП та створення кодексу соціальних ініціатив бізнесу.

Реформа системи освіти має вийти за межі змін системи управління навчальними закладами, включаючи фінансування.

Надзвичайно важливо для забезпечення успіху реформ посилити державний вплив на професійно-кваліфікаційну структуру підготовки, орієнтуючись на довго- та середньострокові прогнози розвитку економіки і відповідно попиту на робочу силу. Однак

необхідність і доцільність збільшення масштабів і питомої ваги фахівців із технічних дисциплін має обов'язково супроводжуватися гуманітаризацією технічної освіти, не тільки вищої, а й середньої.

Серед можливостей формування позитивного соціально-психологічного клімату слід звернути особливу увагу на поширення необхідних правових та управлінських технологій розвитку діалогу і партнерства держави, бізнесу та громадянського суспільства, розбудову моделі всеохоплюючої системи правового та економічного навчання населення, раціоналізацію форм організації просвітницької діяльності та патріотичного, громадянського виховання з урахуванням потреб та інтересів різних соціальних груп та регіональних відмінностей, з'ясування позитивних і негативних тенденцій у розвитку вітчизняних мас-медіа, обґрунтування заходів, спрямованих на піднесення їхньої ролі в модернізації українського суспільства. Не можна весь час говорити тільки про негаразди, про невдачі, постійно копірсаючись у своїх ранах і згадуючи тільки історичні катастрофи, — плач Ярославни може дати ефект, мобілізуючи оточуючих, але не тоді, коли він лунає повсякденно.

Модернізація економіки має завершитися — принаймні на цьому етапі — формуванням інноваційної економіки. Якими ж є можливості України — фінансові, матеріальні, соціальні, людські — створити сучасну економіку? Якщо практично усі експерти визнають майже повну відсутність фінансових та матеріальних ресурсів, то щодо людських і соціальних — думки розходяться. Зокрема, поширеною є впевненість у високій якості робочої сили, про що свідчать і різноманітні міжнародні рейтинги. Проте не варто переоцінювати цей чинник — чисельні показники освіченості, зокрема поширення вищої освіти, на жаль, камуфлюють проблеми якості.

Модернізація української економіки є невід'ємною складовою більш широкого процесу модернізації суспільства, що включає також модернізацію держави і модернізацію суспільних відносин. І від узгодженості реформ в усіх 3-х сферах безпосередньо залежить кінцевий результат — чи буде отримано значний синергетичний ефект чи нехтування ж бодай одним з напрямів спричинить його послаблення або навіть анігіляцію.

Джерела

1. Кондорсе. Ж.А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. — М.—Л.: Соцэгиз, 1936.
2. Богомолов О.Т. Социально-гуманитарные аспекты модернизации России// Вестник Российской Академии наук, 2012, том 82, №1.
3. Human Development Report 2010. The Real Wealth of Nations: Pathways to Human Development. — Published for the UNDP. P. 5.
4. Кули Чарльз Хортон. Человеческая природа и социальный порядок. Пер. с англ. — М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. — 320 с.
5. Ричард Флорида. Креативный класс. Люди, которые меняют будущее. — Классика-XXI, 2007.
6. Human Development Report 2011. Sustainability and Equity: A Better Future for All. — Published for the UNDP. — P. 127–128, 130.
7. Пирожков С.І. Проблеми прискорення інноваційного розвитку // Економіст. — 2006. — №4. — С. 31.
8. Держстат України.
9. Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг / за ред. д.е.н. В.Ворони, д.соц.н. М.Шульги. — К.: Інститут соціології НАН України, 2010, с.506.
10. Лібанова Е.М. Модернізація економіки України в контексті соціальних викликів // Демографія та соціальна економіка. — 2011. — №1 (15). — С. 24–35.
11. Human Development Report 2011. Sustainability and Equity: A Better Future for All. — P. 132.
12. Шумпетер Й. Теория экономического развития. — М.: Прогресс, 1982.

Анотація. Статтю присвячено соціальним проблемам трансформації моделі економіки, притаманної традиційним суспільствам, у модель, що реалізується в суспільствах модерних, виходячи із визначених основних відмінностей між цими типами суспільств. Охарактеризовано типи модернізації. Доведено, що ефект модернізації обумовлюється не тільки суто економічними процесами, а й значною мірою громадськими та державними зусиллями за межами економічної сфери. Визначено основні соціальні перешкоди успішній модернізації української економіки. Окреслено напрями модернізації економіки і напрями дій щодо подолання цих перешкод.

Аннотация. Статья посвящена социальным проблемам трансформации модели экономики, присущей традиционным обществам, в модель, которая реализуется в обществах современных, исходя из определенных основных отличий между этими типами обществ. Охарактеризованы типы модернизации. Доведено, что эффект модернизации обуславливается не только чисто экономическими процессами, а и в значительной мере общественными и государственными усилиями за пределами экономической сферы. Определены основные социальные преграды успешной модернизации украинской экономики. Очерчено направления модернизации экономики и направления действий по преодолению этих преград.

Summary. The article deals with the social problems of transformation of the model of economy inherent to traditional societies into the model that is implemented in modern societies. Considerable attention is paid to the finding of basic differences between these types of societies. The historical types of modernization are described (endogenous or primary and exogenous or secondary, overtaking), in part, the modernization of post-communist economies.

The conclusion is that the first, Ukraine has no time to postpone the modernization of economy; the second, Ukraine cannot orient toward overtaking modernization as well, except singular segments of society, in spite of this course is much easier. Moreover, complicated course of the endogenous modernization needs the adequate improvement of public order and shift in social consciousness.

It is proved that the effect of modernization is caused not entirely by economic processes but in considerable part, by public efforts beyond economic area. The main social obstacles against successful modernization of Ukrainian economy, in part, are related to excessive and unjustified social inequality. The primary income redistribution is ineffective, predominantly because of the pattern of tax liabilities is substantially more advantageous for the wealthy stratum and much more burdensome for those poorer one quite alike as in USA. The system of social relief is very unjust – the lion share goes to relatively well-off persons since reliefs are mostly the privileges not social benefits. The innovative nature of the modern economy reflects in the high speed of technology conversion and knowledge aging, minimum regulatory activity that is the only way to use the potential and creativity of working people. Therefore, the important (if not deciding) role in the successful modernization belongs to the labor force. Respectively, lack of labor forces, inability of enhancing of labor potential becomes the principal obstacle for the economic growth in Ukraine. The article also outlines the course of the economic modernization and activity for overcoming this obstacle.

Ключові слова: модернізація, модель економіки, соціальні проблеми, типи модернізації економіки, державний устрій, суспільство, технологічні зміни, робоча сила, трудовий потенціал.

Ключевые слова: модернизация, модель экономики, социальные проблемы, типы модернизации экономики, государственный уклад, общество, технологические изменения, рабочая сила, трудовой потенциал.

Key words: modernization, model of economy, social problems, types of modernization of economy, structure of state, society, conversion of technology, labor force, labor potential.

Стаття надійшла до редакції журналу 21.05.2012 р.